

Պատահաբար զիտել կու տամ՝ կէտ մը որ կարծես մինչեւ հիմայ չէ նկատուած բաւաւատելիքներէ:

Եղիշէ Ը. յեղանակի վերջերը պատմելէ ետք նախարարներուն արձակումն ու Պերոպի խոստումը՝ «յամի վեցերորդ միանգամայն արձակել զամենեւեան կենքը եւ պատուով», յանկարծ պատմութեան թելը կը թողու՝ ըսելով՝ «Բայց ի տեղի այսր ինձ դարձեալ գալ պիտի»:

Եւտոյ կը պատմէ «խականայք երանելի...» եւ կը վերջացնէ գրիւն տալով թող մը՝ առանց դառնալու իր թողած մասին:

Այս յայտնի պակասը՝ որ կարծես կը շեշտուի Բարսումայի դէպքով՝ զոր կը պատմէ Թովմա Արծրունի, արդեօք չի՞ հաստատեր յարգոյ յօգուածագրին ենթագրութիւնը՝ թէ եղիշէ՛ յետեւ գարեհում փոփոխութեան ենթարկուելով՝ ոչ զեղուեր այլապէս եւ:

Հոս կը կցեմ նաեւ քանի մը դիտողութիւններ փաւստոսի պատմութեան վրայ:

Փաւստոսի սա հատուածը թէ «Ստորոտ ամենայն պատմութեանց յարգաւ իմ տեղեկութեան, որը միանգամ զմատենան ընթերնայք, տուել տասն՝ համարական թուօք», մինչեւ հիմայ այնպէս կը հասկըցուէր թէ փաւստոս ամբողջ պատմութեան վերջ՝ իր վրայ տաւ տուն տեղեկութեան պիտի տայ. բայց որովհետեւ այնչափ տեղեկութիւն չկայ, այլ միայն երկու տուն՝ կը կարծուէր թէ կորսուած էին այն տասը տուները:

Վերջերս ազգային բանասէր մը սոյն հատուածին միտքն այսպէս կը մեկնէր. «բոլոր այս պատմութիւններուն տակ՝ որ իմ վրաս տեղեկութիւններ կը պարունակեն, պիտի գտնես տասը տուն եւս»: Սակայն այս մեկնութիւնը շատ յարմար չէր:

Արդեօք աւելի լաւ չի՞ կարգաւ «Ստորոտ ամենայն պատմութեանց եւ յարգաւ իմ տեղեկութեան...», այսինքն բոլոր այս պատմութիւններուն եւ իմ վրաս տեղեկութեան տակ՝ պիտի գտնես նաեւ տասը տուն:

Արդարեւ այս ընթերցումը շատ լաւ կը համաձայնէ. որովհետեւ բոլոր պատմութիւններէն վերջ կը գտնենք երկու տուն տեղեկութիւն՝ մին փաւստոսի եւ Զրովի, իսկ միւսը փաւստոսի եղբոր՝ Առաստոսի վրայ. իսկ ասոնցմէ վերջ նաեւ տասը տուն (Է—ԺԶ) ուրիշ եպիսկոպոսներու վրայ:

«Յաւաբեւայան Սանատրկոյ արքային մինչեւ յաւամայ հնազանդին հաւատոցն, եւ ի նորուն հանգստեան Տրդատայ...»:

Նա հատուածը հակառակ կը թուի խորենացիին. որովհետեւ այնպէս ենթադրել կու տայ թէ Սանատրու՛ առաքեալն սպանելէ ետք՝ ահամայ հնազանդած է հաւատքին: Բայց այսպէս բան մը չի պատմեր խորենացին. եւ այս վերջինն աւելի ճիշդ կը թուի:

Բայց եթէ հատուածը կարգաւ «Յաւաբեւայան Սանատրկոյ արքային, մինչեւ յաւամայ հնազանդեին հաւատոցն եւ ի նորուն հանգստեան Տրդատայ...», այն ատեն կը նշանակէ առաքելասպան Սանատրու կէն մինչեւ Տրդատին հնազանդութիւնը եւ մահը, եւ այսպէսով կը համաձայնի խորենացիին:

Վասն զի է ինչ մեր պատմութիւն՝ որ առաջին է, եւ է ինչ՝ որ վերջին է. իսկ որ միջին ինչ եղեւ, այն ի ձեռն այլոց գրեւ գրեցաւ:

Բայտ իս առաջին պատմութիւնն է անյիշատակ ժամանակներէ մինչեւ Թադէոս. միջինը՝ Թադէոս եւ Ս. Գրիգոր, իսկ վերջինը՝ խորով Բ. — խորով Գ.: Բաւանդի «խակ» բառէն պիտի հասկընանք թէ միայն միջին գրուեցաւ (Վերուբնա եւ Ազգայնագրութիւն). իսկ առաջինն ու վերջինը՝ անգիր մնացին: Բաւանդ կը պատմէ վերջին պատմութիւնները. Բայց «չի մի ի միջ մերոյ պատմութեան ընդհատ երեւեացի հուն մի», միջին պատմութեան վրայ եւս պզտիկ յիշատակութիւն մը կ'ընէ՝ «զոր օրինակ աղեւն զի կարգած ի մէջ որմնոց շինուածոյ, ի կատարումն բովանդակութեան»: Եւտոյ կ'անցնի պատմել «որ ինչ յետ այսորիկ կարգի»:

Մանաստրեանց Վարդապետ ի Գարիմ
Յոռմիս 10, 1895:

4. 8. ԱՍՏՈՒՆՍ

Ռ Դ Ե Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Ս Ե Ի Ժ Վ Ո Ի Ի Ի Ի Ե Լ Կ Ն Ե Ջ Ե Ր Գ Ը

ԺԸ.

Դիպի ի Սիգիս:

Սեւաստոպոլէն մինչեւ Օդէսա փոքրիկ քաղաք մի եւս կայ՝ Եւդոքիոն: Ըստ Յաւանդ Գեորգիէ, զոր խոսքերը շինքն են վաղէ՛ անուանի, որ այնպէս ալ կը յիշուի ժողովրդեան մէջ, Եւստատորիա խեղճուկ փոքր քաղաք է: 8000 բնակչով, որոնց մի փոքր մասը հայ է, որ սենի այստեղ երե-

դեցի եւ ծխական դպրոց, Բնակիչներուն մեծ մասը կարողանալ են, որոնց զգեստը Հայաստանի պատեղ Հաստատած է իր իշխանութեան կենդանութեամբ: Թէ արտաքին եւ թէ ներքին տեսչութիւնը չկատարողս յիշե՛լ ուշադրութեամբ արժանի է, բայց ի թափաւրական միջոցներ, որ ինքնութեւն է 1852ին, նմանորութեամբ կ. Պոլսոյ Ալիա Սոփիային, եւ բոս այնմ ալ շատ գեղեցիկ ճարտարապետութեամբ կառուցուած, բայց միանրեւերը՝ ստապի հոյժին վերջին ժամանակ ինկրն են գետին: Քաղաքին զխաւոր առեւտրի նիւթն է այն որ մերձակայ արդային լճերէն կը հանուի տարեկան 16 միլիոն փուղէն աւելի: Այս առեւտրով զբաղող՝ զխաւորաբար կարաիւններն եւ Եւրոպայի են: Գեղեցիկ ճաճկաց իշխանութեան ժամանակ աւելի եր ծաղկած, եւ կը ծառայէր իբր կենդանի զամառահասնութեան եւ ժամանաբերութեան՝ խրիմ որոյ ըմ մասին համար: Բայց 1736ին ռուսական արշաւանքը զայն աւերակ է դարձուցած եւ դարսու կիսէն ետքը միայն սկսած է քիչ քիչ նորոգուիլ: Բայց մեծ ապագայ չի խոստանք: Բանի որ Աւստաուպոլի եւ Օդէսայի նման Պոլսը զբաղեցնի ունի:

Աւստաուպոլէն մինչեւ Եւպատորիա ծովը աղեղնաձեւ երկայն խորշ էր ձեւացուած է, որոս սիրերն է Եւպատորիա. եւ այս խորշը այնուհետեւ բազուելով՝ տեղի կու տայ Տարխան-Պոլսի հրաւանդանին, որմէ անդին շողեւան այլ եւս կանգ չ'առնէր եւ ուղղակի կը դիմէ Օդէսայ:

Եւ հանգիստ քանձ էի, երբ շողեւանը սահեւ է Տարխանկուսի առջեւէն, ետին թողով խորհի:

Աւաւստի երբ արթնցայ՝ առաջին գործս եղաւ վերնադարին ելլել՝ որ իմանալով թէ ուր ենք եւ թէ շատ ճանապարհ ունինք դեռ մինչեւ Օդէսա: Ինձմէ զատ երբէք հոգի եւս կային այնտեղ, որոնց մէջ էր մեր նախ հրամանատարը: Զիս որ անտառ նաւապարհ, մտանցաւ քովս եւ թեւեւ ուսիր իմայ դէնելով՝ Պարսն, բաւա, դուք որ այնչափ հետաքրք-

1 Եւպատորիայէն 19 փերս հեռու դէպ ի Սիւս ֆերտողը՝ կը գտնուի Եւպատորի Սափիի առաջինը հանապա՛ն Դախիմները: Սափի ծովային լճի շուրհ, յաւիտ, յաւիտ եւ օգտաւոր ամրաններն կը շարժանք արեւելե տառապի վերնութենէն, եւ արեւելէն ներս կը քաղաի կէս քիւնաւութենէն, երբեքն ալ արեւելէն զիստի ամրանց ծիւղն է ահա, որ ծանօթ է առեւտրող քիւնաւանքին, եւ ուր ամեն կողմէն կը թափուի թաղանթին հիւսանքները: Այս արեւելե տառապի է, կապուց է թափանք, եւ կը քանձնարարող միմանաւոր յորացալի դէմ է անկ յառաջ եկած ձեռքի եւ տարի կախանաւորութեան, խլայքի (aeroflous) եւ խլայքէն ու syphillistէն յառաջ եկած վերաբերու է պարսկներու, դժուար մարտորդութեան, ինչպէս նաեւ չափանցիկ քիւնաւանքին դէմ, եւ հիւսանքներուն մեծ մասը կատարեալ գահաւթանքի կը հեռանան, թէեւ բնաւ կարանի եւ աւստաուպոլի անշաւան կենաց անպարտութեւն ինքները քիւնաւք մեծապէս տգէտ կը թողան: Հիւսանքները՝ յաւիտ եւ օգտաւոր ամրաններու մէջ, լճին այս քաղաի սեղանը կայ ինքն համար փոս կը փորեն որ մինչեւ ինքն կէս մէջքը հասնի, եւ այս փորին մէջ՝ բոլոր արեւը արդունով լաւ պատած, սեղանաւ կը մնան 10 վայր արեւը մինչեւ չ'աւա, բոլորի արեւուն լճի մասին արեւն կիսեն ինքն հեռանքը կը լաղանքով կը մնան 2 ժամով շափ մնալով ստապի քիւնաւքին: Եւ զայս՝ թափեցանք խորհրդին համաւայն հիւսանքին զատ կը արարուին, սիւսի մէջ չեն մինչեւ 15 անգամ վերադարձնի որ անմեծ վայս այս նախնի կիսեւ:

Այս առաջինը արեւներն անմահութ չեն նաեւ Եւրոպային:

Քիր էիք այս ծովագերբին, շարունակ ուշէ ուշով դիտելով եւ ալ ու ձախ հարցումներ անելով, եւրեւնակայեցէք որ ձեր խոր քնայն մէջ մեր կատարեալ հանդարտութեամբ անցանք այնպիսի եղբրէ որ նաւատեսուց մէջ՝ անմեծեալ տեղի՝ տխուր կուշումն առած է, եւ Սիւս ծովու ամենէն վառագուտը տեղերէն մէկը կը համարուի:

— Եւ որն է այն տեղը, Պր. Նաւապետ:

— Այն է՝ Տարխանկուսի հրաւանդանը, զոր մեր կէս դիշերին անցանք: Այստեղ՝ հրաւանդանին ծայրը՝ մեծ փարոս մի կայ, եւ ճիշդ այն փարոսին քով քանի բանի շողեւաններ (ինչպէս լիւթաթիւ, Վեպա եւ քանի) եւ առաջատաւոր նաւեր են ընկղմած:

Տարխանկուս՝ այսպիսի աննախանձելի համաբաւ ունեւանքին վերջն ալ դեռ ամեն օր կը տեսնէ բազմաթիւ բազմապիս նաւերու անդադարեմ իւր սեւ ինչի առջեւէն, ինչպէս կը կուշեն թափարներն եւ նաւաղները (կարա բուրուն):

Այլ եւս տեղ շաշինքը հանդիպելու, եւ նաեւ ուրախ եւս արագ կը դիմէ դէպ ի Օդէսա, ճիշդ այնպէս ինչպէս որ ձին կ'երազէ՝ երբ կը բնակարանին հասն առնու հեռուանք:

Սեղանայարգարի սպարաւայն զանգափն հնչեց եւ մեր վերջին անգամ կը հաւաքուէինք սեղանին շուրջը: Ծովը թէպէտ կը փողբիլ մութիւն կապտաւայեաց վայր դարձեալ լճերէ կը ցուցնէր մեր նաւն որորելու, բայց ուշադրութիւն դարձնող չկար, եւ ամենքս ալ խմբին բարեբանք այնտեղ՝ իւրաքանչիւր կը թէլէյն կամ կաթով խաւահաւէն զապած: Խոսակցութեամբ կ'ըլլաւորնիւթն էր Դեւիլի խմբին, որ նախնի թաց օրն էւ այն առաւառ

1 Յետագայ ահալէր արեւմտ կ'ապագայանէ թէ որքան իրաւացի էր Տարխանկուսի հրաւանդանին՝ անմեծեալ տեղ, անտեղ: 1894 Եւնիսի 27ի դիշեր ճիշդ այստեղ, իտալական «կոսմոս» եւ աւստրական Վալդիֆորդ շողեւաններն իրար բախեցան, կոլոսմիս իր ցաղիւր փոքրաւ Վալդիֆորդի կողքը: Երբ իտալական նաւն եւս քաղաեցաւ, «Վալդիֆորդ» մեքենական լամպին սկսած էր արդէն լուր տանել, եւ 1/2 ժամէն ռուս շողեւանն ընկերային շանապարհորդները քնէն արթնցան՝ անմեծեալ լճի ինքնաւ մէջ ինքնան ծով: Իրենց միման ասպիւր կոլորմիս, միս մասն ապագայինցաւ: Երբ ընկերայինն մինչեւ ռուս նաւան, որ դժուար արեւելէն ետք հասաւ, բայց 70 հոգի ինքեղանք: Այն ժամանակ ամբողջ Ռուսաստանի վայս սակալի սպարաւորներն գործեց այս արեւմտի՝ եւ իրաւարք ստապի յարձակումներն եղան աւստրական շողեւանը ընկերայինն վայս, թէ զ'անցային կապտակերպութեւն շուրհի կը նաւերուն վայս: Եւ բախման քիւնաւքին որ յանաւոր էր ինքնաւոր էր Վալդիֆորդի նաւապարհ, որ սխալ ուղղութիւնէր էր ստանձն կը նաւին, այսինքն կոլոսմիսին կը վայս զաւր տեսնելէ վերջը փոխանակ դէպ ի ալ ուղղեցին իր նաւը, ինչպէս կը պատմեն ծովային օրէքն եւ ինչպէս արեւը եր Կոլոսմիսի նաւապարհը, դէպ ի ձեռն կը տուէր: Կոլոսմիսի նաւապարհ որ յանաւոր էր կը համարուէր այնու որ բաւական չէ արեւմտեան Վալդիֆորդի նաւապարհներին արեւմտու: Օդէսայի ճաշանգագիւն երկու նաւապարհներ իտալական լճի մասին իտալական լճի մասին զատապարհեց արեւմտեան լճի ինքեղանքներն ազգայնական ալ պատմեցան: Գաւառացի լճիցէն յորացաւ ինչպէս յորացաւ ինքն 270 հարցաւոր ընկերային, 230 հարցաւոր աւստրական ընկերայինն եւ 80 հարցաւոր իտալական նաւան արեւմտէն: Բայց պարագայեց զազգալի պատմութեան՝ երկու նաւապարհներն ալ Նիկիոյ կայսեր աւանանութեան հրաւարակուստ մեծիկեւոր համաւայն, որ քանապան ընդհանր կ'անէր նաեւ այս կայսի գաւառապարհաւաններն, թէ աւստրական եւ թէ իտալական իրենց քանապարհի լճիցէն լճեան ասպաւ արեւմտեանն: Իսկ այն Գաւառի 70 հարցի զաշ զաշին երկու նաւապարհներն սխալմանն եւ անհազութեան՝ անգաւանալի կերպով:

երամսյին ուղեկցած էր եւ դեռ կ'ուզեկցեր մեզ, երբեմն կէս մէջբը ջրէն վեր, երբեմն միայն գլուխը, թէեւ իր սեւ մորմինը միշտ կը տեսնուէր թափանցիկ ջրոյն մէջ եւ շարունակ ոտախններով կը թռչէր դուռն եւ դարձեալ մէջքը կորացուցած կը նետուէր ի ծով, կարծես առանձին հաճոյք կը զգար իր խաղերը մեզ ցոյց տալով: Հոն կը պատմէին թէ գեղեկինն առագաստաւոր նաւի հետ լողալ շատ շի սիրեր, եւ երբ անոր ընկերացած ժամանակ յանկարծ շողեհաւ տեսնէ, իսկոյն կը թողաւ եւ կը վազէ շողեհաւին ըով: Նաւապետին օգնակաճըր կը պատմէր թէ գեղեկինը շատ զգայուն սիրտ ունի, եւ եթէ գնե՞ր վերաւորեն՝ — ի հարկէ ոչ խօսքով, — եւ նայն իսկ եթէ միայն ծծենք՝ կը խռովի եւ մինչեւ ազդուրով արտատուք ալ կը սկսի թռփել աւերերէն:

Երբ նաւայորին ելանք՝ օդին մէջ փոփոխութիւն էր մտած: Քիչ յառաջուան բայց, կապոյտ երկինից երեսին վրայ տեսնէ ետեւ կը սուրային թէթեւ ամպեր, բամբակի նման ձերման: Կամայ կամայ այս ամպերը խտացան, վարագոյր ձգեցին արեւուն գուարթ երեսին վրայ: Հանցաւ կէս ժամ՝ եւ ահա նախ հատիկ հատիկ, ապա ուելէ արագ, անձրեւի կաթիլները սկսան մեր նաւը ցոյել: Իսկոյն նաւաստիներն առագաստներով ծածկեցին նաւայորին, եւ մենք՝ թրջւելն ապահով՝ անխուսով աչքը սկսանք դիտել այս անսակիւղ անձրեւը: Զմեռ չըջապատող ջրային անհուն անապատը կը ծփար, եւ աստաներ եւ իր ներքին անհանդուրժութիւնը մեզմբ բայց շարունակեալ մանչւնեով միայն կը յայտնէ: Անձրեւի իրար յախբաղ կաթիլները շղթմայորէն վար թափուելով՝ անդորմաբար կը լւծէին եւ կը ջրուէին կոհակներու գլխին գոյացող օղակ օղակ փրփուրները: Իսկ մեր շրջան ժամանակաւոր բնակարանն արքածի նման մէկ կողմէն միւս կողմը որսորուելով հանդերձ, աներկիւղ եւ վստահ ուղղութեամբ շարունակ կը յառաջանար առջեւը պարզուած հէլուսի եւ ահա՛ն անհուն ծառնապարհով: Նաւայորիի ծածկութիւն տակ մենք անվողով կը շարունակէինք նստած ծիւղ եւ խօսակցիլ: Նշոյնպիսի ծածկիլթի տակ էին ապաստանած նաեւ երրորդ կարգի ուղեւորներու մի մասը՝ մինչ մեծադոյն մասը երկրորդ յարկին՝ նկուղի նման բաժնիներին մէջ կարգ վայր տարած կամ իրենց իրենքիններուն մէջ թաղուած փիլիսոփայօրէն կը համբերէին խեղդող օդին եւ այլ գանապան անհանդուրժեանք, մանաւանդ որ մէկ ժամէն պիտի հասներ արդէն ամռնուս ուղեւորութեան վերջնական եւ բոլորս պիտի ապաստէինք ծովէ հովի եւ անձրեւի քմահաճոյքներէն:

Առաջին կարգի ուղեւորներու մի խումբը՝ չորս պետական պաշտօնեայք՝ դահլիճին կից խաղարանի կանաչ սեղանին շուրջը բոլորած վնդ կը խաղային եռանդով, արտաքին աշխարհի բովանդակ անցագործին անգոյս: Իսկ նաւապետին օգնակաճըր երկայն անթափանցիկ վերաբանու կոշտիը նետած՝ անհանգիստ շտապաւ կը քայլէր նստուն բարձր գիտարանին վրայ, երբեմն երբեմն աչքերը գարձներով այն կողմն, ուր պիտի տեսնէր ամռնուս անհամբերութեամբ սպասած նաւահանգիստը:

Անձրեւը դադրեցաւ այն ժամանակ՝ երբ հեռուն երեւցաւ Օդէսոյի ծովեղբերն իր առջեւ տարածուած դքսնշէի նաւահանգիստով: Դրածո կլիմաներ վերցան. մենք ազատ շունչ առինք եւ շագնաւին երկարատեւ սրցէն առաջնորդուած՝ կամայ կամայ մտայնաճըր իրաւանք շողեհաւ ընկերութեան նաւամատոյցը, ուր արդէն մեծ բազմութիւն էր հաւաքուած: Բանւորներն եւ նաւաստիներն այգկով հատասեցին ամազուխները նստուն գէղի նաւամատոյց, եւ մենք արդէն Օդէսա էինք:

(Ըրբան-Խէլ:)

Վ. ՏՐԻԲՆՍՍ

Թ Ղ Ք Ա Կ Ց Ո Ւ Թ Ի Ն

ԱՆՏԵՍՊԵՐԿԻ ՔՈՐԱՐՈՐ

Այ՛ որ առիթ ունեցած է Վիեննա-Թրիեստ ճամբան անցնելու, դիտած է որ Վլայպարն (Թրիեստէ իւր 7 ժամ հեռու սովորական շագնեալով) տեսնելէն ետեւ՝ որչափ Թրիեստի կը մտնենայ, այնչափ ժայռալեւ բարձրաւանդակներէն կ'անցնի, ուր կանաչուած թիւնն ամենայն խնայութեամբ ցրուած կ'երեւայ, եւ ընդհանրապէս լեւկ ժայռեր եւ քարերու կարկանդակ ամենայն առատութեամբ կը տեսնուին՝ որչափ աչքը կը զօրէ: Այս երեւոյթը բնական տրբատունը մը հանել կու տայ ուղեւորին բերնէն՝ բնութեան այսչափ ազահաւթեան դէմ: Բայց յանկուարի: Բնութիւնը գիտէ իւր հակապատկերները կազմել: Մինչեւ Վլայպարն երկրին մակերեսութիւն վրայ տեսնուած անտառաշատ բարձունք, գետը ու կանաչութիւնը, արգարեւ հրաշալիք, Վլայպարն ասդին տեղի կու տան ստորերկրեայ հրաշալիաց: Այս ժայռոտ բարձունց ու ձորերու տակ՝ ընդարձակ, բարձր եւ հրաշագեղ քարայրեր կը տարածուին մինչեւ Թրիեստի մտնելու, որոնց մէջ ջուրն բխուաւոր դարեր ներգործելով՝ ճամբան ընդարձակած, իւր շիթերովն ձեռնուն ու յատակներն ճաճանչափայլ շիթաքարերով շաղկաբար պծնած է, մարդկային երեւակայութեան ամէն շնարաւոր աւարկաներ ներկայացնելով. ուրիշ տեղեր այս ընդերկրեայ անդունդներու մէջ ջուրն վաքազացած՝ ժայռեր խորտակած եւ փրփրալեզ գահալիծելով բարձունքներու վրայէն գացած թաղուած է ծակախիթ: Ասոնց տեսութենէն շուարած մարդն անկարող է իւր զարմանքն յայտնել, եւ կը ստիպուի խնարհեցնել իւր գլուխը Արարչին մեծագործութեանց առջեւ: